

MARIAN RĘBKOWSKI¹

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

ORCID 0000-0001-9585-7688

CMENTARZ CHRZEŚCIJAŃSKI WIEKÓW ŚREDNICH I JEGO POCZĄTKI W POLSCE. GŁOS W DYSKUSJI NA TEMAT „CHRYSZTIANIZACJI ŚMIERCI”

**The Christian cemetery of the Middle Ages and its origins in Poland.
A contribution to the discussion on “Christianization of death”**

Abstract

The paper attempts to define the key elements of Christian funeral customs in the early Middle Ages. On their basis, a position is presented in the ongoing discussion about the time of the appearance of the first Christian cemeteries in Poland and their spreading, and thus of the process of “Christianization of death” in this part of Europe.

Keywords: funeral rite, Poland, Christianization, early Middle Ages

Abstrakt

W artykule podjęto próbę zdefiniowania kluczowych elementów chrześcijańskich zwyczajów pogrzebowych we wczesnym średniowieczu. Na ich podstawie przedstawiono stanowisko w toczącej się na nowo dyskusji na temat czasu pojawienia się w Polsce pierwszych cmentarzy chrześcijańskich oraz ich upowszechnienia się, a tym samym procesu „chrystianizacji śmierci” w tej części Europy.

Słowa kluczowe: obrządek pogrzebowy, Polska, chrystianizacja, wczesne średniowiecze

1. Uwagi wstępne

W ostatnich latach na nowo odżyła dyskusja na temat chrystianizacji w państwie pierwszych Piastów i jej tempa po przyjęciu chrztu przez Mieszka I. Ze względu na bardzo ograniczoną liczbę źródeł pisanych, w tej wymianie poglądów wykorzystywane są przede

¹ Prof. dr hab. Marian Rębkowski, archeolog średniowiecza, od 2019 r. dyrektor Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Jego zainteresowania naukowe i publikacje dotyczą średniowiecznej urbanizacji, chrystianizacji i religijności tego okresu, jak też formowania się państwowości. Kierował wykopaliskami na kilku stanowiskach archeologicznych w Polsce, głównie na Pomorzu, oraz w Andaluzji. E-mail: m.rebkowski@iaepan.edu.pl.

wszystkim odkrycia archeologiczne². Podstawową ich kategorią, mającą kluczowe w dyskusji znaczenie, są cmentarzyska. Szczególną uwagę przykuwa zwłaszcza zagadnienie momentu pojawienia się i tempa rozprzestrzeniania w Polsce inhumacji. Przejście od kremacji, jedynej formy traktowania ciał zmarłych w naszej części Europy w pierwszych wiekach wczesnego średniowiecza, do chowania zmarłych nie spalonych, traktowane jest bowiem jako jeden z wyznaczników przejmowania chrześcijańskich zwyczajów pogrzebowych³. Rzadziej pojawiały się w toku dyskusji sceptyczne poglądy na temat takiej interpretacji zjawiska. Niekiedy podnoszone bywały też zastrzeżenia w stosunku do domniemyanych niezgodności zachodzących między innymi elementami obrządku pogrzebowego najstarszych w Polsce grobów szkieletowych a – najczęściej nie definiowanym – modelowym „pochówkiem chrześcijańskim”⁴.

Podejmując próbę rozstrzygnięcia problemu zacząć wypada od obserwacji, że postanowienia soborów i synodów starożytności i wczesnego średniowiecza nie zawierają opisów norm ani innych wskazań na temat pożądanych zachowań związanych z pochówkiem zmarłych. Nie oznacza to jednak, że regulacje takowe nie istniały. Świadczą o tym chociażby wyrytkowe informacje zachowane w źródłach pisanych z okresu utrwalania chrześcijaństwa w różnych częściach wczesnośredniowiecznej Europy. Trzeba jednak zauważyć, że trudno byłoby mówić o jednolitym chrześcijańskim obrządku pogrzebowym obowiązującym w starożytności i wczesnym średniowieczu. Występowały w nim bowiem pewne cechy niezmienne, inne jego elementy ewoluowały, a jeszcze inne pojawiały się dopiero na pewnym etapie rozwoju struktur Kościoła. Wszystkie w pewnym momencie złożyły się na zespół zwyczajowych zachowań związanych z chrześcijańskim pochówkiem. Należy zatem przyjąć, że rozstrzygnięcie zagadnienia początków chrystianizacji śmierci na ziemiach polskich winno być poprzedzone zdefiniowaniem tych cech obrządku pogrzebowego, które składały się na ów chrześcijański zwyczaj w ostatnich wiekach wczesnego średniowiecza. Dopiero prześledzenie czasu i kontekstu ich pojawienia się i upowszechnienia pozwoli spojrzeć na nowo na ten interesujący proces.

² Reprezentatywne w dyskusji głosy np.: P. Urbańczyk, *Tempo początków chrystianizacji ziem piastowskich*, w: *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017, s. 185-199; tenże, *Jak (s)chowano pierwszych polskich chrześcijan*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2015, „Funeralia Lednickie”, Spotkanie 17, s. 129-142; J. Sikora, *Początki inhumacji w Polsce pierwszych Piastów. Jak wczesne*, w: tamże, s. 161-164; A. Buko, *Chrześcijaństwo i poganie. O problemach interpretacji odkrytych archeologicznych związków z początkami chrześcijaństwa na ziemiach polskich*, „Slavia Antiqua”, 57/2016, s. 13-52 oraz zbiór tekstów w tomie *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, A. Buko, Warszawa 2023.

³ Podstawowe znaczenie miały liczne prace Heleny Zoll-Adamikowej, np. *Malopolskie cmentarzyska z X-XII w. a kwestia recepcji chrześcijaństwa w Malopolsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15/1967, nr 1, s. 41-54; *Zum Beginn der Körperbestattung bei den Westslawen*, w: *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts*, red. M. Müller-Wille, t. 2, Mainz–Stuttgart 1997, s. 227-238.

⁴ Np. J. Gąssowski, *O pewnych sprzecznościach w badaniach archeologicznych wczesnego średniowiecza*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, 1/1985, s. 191-199; ostatnio np. M. Florek, *Kilka uwag o zmianie słowiańskiej obrzędowości pogrzebowej na ziemiach polskich (przejściu od ciałopalenia do inhumacji) i jej związkach z recepcją chrześcijaństwa*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne...*, s. 143-150; J. Bojarski, *Obrzędowość pogrzebowa w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu*, Toruń 2020, „Mons Sancti Laurentii”, t. 9, s. 426.

2. Cechy chrześcijańskich miejsc pochówku we wczesnym średniowieczu i ich geneza

Na podstawie dostępnych tekstów źródłowych można stwierdzić, że we wczesnym średniowieczu istniały trzy zasadnicze elementy konstytuujące chrześcijański obrządek pogrzebowy i tym samym mające decydujący wpływ na charakter i kształt cmentarzy. Wszystkie wywodziły się z tradycji ukształtowanej jeszcze w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, różnił je natomiast moment wykrystalizowania się i odmienny czas adaptacji w różnych częściach Europy. Pierwszym z nich była inhumacja zmarłych, drugą specyficzną lokalizacją miejsc grzebalnych, trzecią natomiast charakterystyczna organizacja ich przestrzeni.

W tzw. Kapitularzu Padernborskim Karola Wielkiego znajduje się informacja potwierdzająca fakt, że wymogiem chrześcijańskiego pochówku w końcu VIII w. była inhumacja; palenie ciał zmarłych zagrożone było przez władcę karą śmierci⁵. Wymowa tego zapisu dobrze koresponduje z ustaleniami archeologii, zgodnie z którymi inhumacja rozprzestrzeniła się w europejskich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego już od III-IV w. W kolejnych stuleciach zwyczaj chowania niespalonych ciał bardzo szybko zastępował w całej Europie kremację. Trudno byłoby nie łączyć tego zjawiska z postępującą chrystianizacją kolejnych ludów⁶. Kluczowy element chrześcijańskiej eschatologii, jakim była wiara w zmartwychwstanie zmarłego z duszą i ciałem, od początku skutkowałam szczególnym stosunkiem do ciała. Przeświadczenie o uświęceniu ciała powodowało konieczność zapewnienia mu godnego i trwałego pochówku oraz nakazywało troskę o grób⁷. Z drugiej zaś strony implikowało ono wyobrażenia, zgodnie z którymi kremacja ciała mogła wykluczać jego zmartwychwstanie, a co za tym idzie wstąpienie do nieba i zbawienie. Dobrze obrazuje to przypadek tzw. męczenników z Lyonu. Prześladowcy ostatecznie skremowali zwłoki uśmierconych w 177 r. chrześcijan, motywując to zachowanie chęcią pozbawienia ich nadziei zmartwychwstania, co w zamierzeniu miało najpewniej zastraszyć współwyznawców⁸.

W pewnym momencie rozwoju chrześcijaństwa wykształcił się zwyczaj specyficznego umiejscawiania miejsc grzebalnych w przestrzeni społecznej. We wszystkich znanych źródłach zawierających wskazania dla społeczności chrystianizowanych w VIII-XII w. pojawia się wymóg grzebania ciał zmarłych na cmentarzach sytuowanych przy kościołach. Zgodnie ze wspomnianym wcześniej dokumentem Karola Wielkiego zmarli mieli być chowani *ad cimiteria ecclesiae*, a w późniejszych o cztery stulecia poleceniach dla Słowian

⁵ *Capitulatio de partibus Saxoniae*, w: *Leges Saxonum und Lex Thuringorum*, wyd. C. von Schwerin. *Fontes Iuris Germanici Antiqui in usum scholarum ex MGH separatim editi*, Hannover–Leipzig 1918, s. 37-44, VII: „Si quis corpus defuncti hominis secundum ritum paganorum flamma consumi fecerit et ossa eius ad cinerem redierit, capitae punietur”.

⁶ Np. F.S. Paxton, *Christianizing Death. The creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*, wyd. 2, Ithaca–London 1996, s. 21-24.

⁷ Zob. np. R. Groń, *Kościół wobec kremacji zwłok ludzkich*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 8/2000, nr 2, s. 104nn.; H. Pietras, *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, Kraków 2007, zwł. s. 39-68, 102-103, 123-124; J.B. Woźniak, *Kremacja w rozwoju historycznym i nauce Kościoła*, „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK”, 40/2017, nr 4, s. 190-191.

⁸ Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna. O Męczennikach Palestyńskich*, tłum. i wyd. ks. A. Lisiecki, Poznań 1924, „Pisma Ojców Kościoła”, t. 3, ks. V, s. 193-208; s. 207: „Zwłoki męczenników [...] spalono [...]. Tak zrobili, jak gdyby mieli pokonać Boga, a męczenników pozbawić odrodzenia. Nie mają mieć, mówili, nadziei zmartwychwstania, na które się opierają”.

zamieszkujących Wagrię – *in atrio ecclesiae*⁹. W innym przekazie z epoki ten nakaz przeciwstawiony został pogańskim zasadom chowania zmarłych na polach i w lasach¹⁰. Wątpliwości nie pozostawia w tym zakresie także kompendium liturgiki, napisane w końcu XIII w. przez Wilhelma Duranda, biskupa Mende (Langwedocja). Jego autor jednoznacznie wskazywał, że zmarłych należy grzebać w różnych miejscach zlokalizowanych tuż obok świątyni, w tym także w przestrzeni nazywanej *cimiterium*¹¹.

Zwyczaj grzebania zmarłych chrześcijan przy kościołach zaczął się kształtować w IV w. i był konsekwencją rozkwitającego kultu męczenników, których relikwie umieszczawiano w świątyniach. Religijna potrzeba wejścia w kontakt ze świętym skutkowałą tendencją do umieszczania grobów obok miejsca spoczynku szczątków męczennika – *ad sanctos*, czyli w kościele i tuż przy jego murach¹². Oznaczało to pojawienie się cmentarzy w miastach, a później także w centrach osad o innym charakterze. Był to niezwykle istotny wyłom w rzymskiej tradycji sięgającej jeszcze V w. p.n.e. (tzw. Prawo XII tablic), zakazującej chowania zmarłych *in urbe*, potwierdzonej jeszcze w V w. po Chrystusie w Kodeksie Teodozjusza. Chowanie zmarłych w centrum osiedla było sprzeczne także ze zwyczajami ludów barbarzyńskich, wśród których istniała wyraźna rozdzielność przestrzeni świata żywych i umarłych¹³. W tym samym mniej więcej czasie, między II a IV w., chrześcijaństwo przejęło ze świata rzymskiego pojęcie przestrzeni świętej. Jedną z jej odmian stał się też cmentarz, określane w przywołanym dziele biskupa z Mende mianem *locus religiosus*, który winien być wydzielony z otoczenia mocą sprawowanego przez biskupa rytu konsekracji¹⁴. W konsekwencji winien mieć zdefiniowany zasięg, tak aby przestrzeń świętą oddzielić od zwykłej, co pociągało za sobą potrzebę wizualizacji takiej granicy¹⁵.

⁹ *Capitulatio...*, XXII; *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*, wyd. B. Schmeidler. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi*, Hannover 1937, I, 84.

¹⁰ *Ebonis Vita S. Ottonis episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, K. Liman, Warszawa 1969, „*Monumenta Poloniae Historica*”, series nova, t. 7/2, II, 12.

¹¹ *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum*, t. 1-4, wyd. A. Davril O.S.B, T.M. Thibodeau, Turnhout 1995, „*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*”, t. 140, I, V, 3 i I, V, 12. Wskazanie nie dotyczy osób zasłużonych i hierarchów kościelnych. Należy przypomnieć, że autor czerpał ze starszych komentarzy liturgicznych, co pozwala odnieść zawarte w nim dane również dla czasów nieco wcześniejszych.

¹² Zob. np. B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Köln–Opladen 1965, s. 10-12, 24nn.; P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Gąssowska, wyd. 2, Warszawa 1992, s. 42-46; D.W. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, tłum. E. Jastrzębowska, Warszawa 1994, s. 47-48.

¹³ Dla Słowian zob. np. uwagi H. Zoll-Adamikowej, *Usytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa)*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultur we wczesnym średniowieczu*, red. S. Możdzioch, Wrocław 2000, „*Spotkania Bytomskie*”, t. 4, s. 207-218.

¹⁴ *Guillelmi Duranti Rationale...*, I, V, 2-3. Zob. też np. B. Iwaszkiewicz-Wroniszewska, *Loca sancta i loca sanctorum. Najstarsze sanktuaria chrześcijańskie*, w: *Miejsca święte w epoce późnego antyku*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak, Lublin 2005, „*Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*”, t. 5, s. 199-208; D.M. Hayes, *Body and Sacred Place in Medieval Europe, 1100-1389*, New York–London 2003, „*Studies in Medieval History and Culture*”, t. 18, s. 118-119; M. Rębkowski, *Cmentarz w chrześcijańskiej przestrzeni średniowiecza*, w: *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania dawnej obrzędowości pogrzebowej*, red. T. Kurasiński, K. Skóra, Łódź 2014, „*Acta Archaeologica Lodziensia*”, t. 60, s. 192-193.

¹⁵ B. Iwaszkiewicz-Wroniszewska, *Cancelli, czyli najstarsze przykłady wyznaczania granic świętości w chrześcijańskich miejscach kultu*, w: *Granice świętości w świecie późnego antyku*, red. A. Głowa, B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, Lublin 2013, „*Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*”, t. 8, s. 123nn.; H.P. Neuheuser, *Grenze und Grenzüberschreibung im Umfeld von sakralen und profanen Zeichenhandlungen*, w: *Grenze und Grenzüberschreibung im Mittelalter*, red. U. Knefelkamp, K. Bosselmann-Cyran, Berlin 2007, s. 345-350.

Ostatnią z cech definiujących chrześcijańskie miejsce pochówku stało się w pewnym momencie charakterystyczne jego rozplanowanie, wynikające ze zwyczaju orientacji grobów wzdłuż osi W–E. Zwyczaj ten poświadczają wyniki wykopalisk archeologicznych prowadzonych przy średniowiecznych kościołach w różnych częściach Europy, a potwierdza siódma księga podręcznika autorstwa langwedockiego biskupa-liturgisty. Zawiera ona zapis wskazujący na wymóg grzebania ciał zmarłych w taki sposób, aby ich głowy skierowane były ku zachodowi, stopy zaś ku wschodowi, co miało odwzorowywać pożądane ukierunkowanie postawy modlitewnej żyjących członków chrześcijańskiej społeczności¹⁶. Zwracanie się w trakcie modlitwy twarzą skierowaną na wschód potwierdza literatura wczesnochrześcijańska. Informacje wskazujące na istnienie takiego wymogu znajdują się np. w pismach Orygenesusa, Tertuliana czy w dziele zatytułowanym *Didaskalia apostolorum*¹⁷. W tym samym czasie wschodzące słońce zaczęto uznawać za symbol Chrystusa – Słońca Sprawiedliwości¹⁸. Mniej więcej od połowy IV w. kościoły powszechnie zaczęto orientować absydą od wschodu, tak aby wierni w trakcie modlitwy zwróceni byli twarzami w tamtym właśnie kierunku. Wtedy też pojawił się zwyczaj chowania zmarłych przy kościołach. Zwłoki składano do grobów orientowanych równolegle do osi świątyni, tak aby twarze zmarłych skierowane były ku wschodowi, czyli głową od zachodu. Było to nawiązanie do kierunku modlitwy żyjących wiernych odwiedzających kościoł. W ten sposób doszło do ukształtowania się respektowanego przez kilkanaście następnych stuleci wymogu orientacji chrześcijańskich pochówków wzdłuż osi W–E. Jego konsekwencją okazała się specyficzna organizacja przestrzeni grzebalnej, którą tworzyły rzędy równoległych do siebie grobów.

Przytoczone powyżej pokrótce dane pozwalają na stwierdzenie, że zasadnicze elementy charakterystycznego dla chrześcijaństwa obrządku pogrzebowego i modelu przestrzeni grzebalnej wykształciły się ostatecznie nie wcześniej niż w IV stuleciu po Chrystusie. Cmentarz stał się od tego czasu miejscem szczególnym w niehomogenicznej przestrzeni, wydzielonym z niej rytmem konsekracji, a tym samym mającym zdefiniowane i zaznaczone granice. Normą była przy tym jego przestrzenna łączność z kościołem, co skutkowało umiejscawianiem przestrzeni funeralnej w obrębie osad, często w ich centrach. Był to, podobnie jak sama inhumacja, wyłom w stosunku do zwyczajów i wierzeń świata rzymskiego i barbarzyńskiego, w którym miejsca grzebalne były zazwyczaj oddzielone od świata żywych.

3. Metryka inhumacji, orientacji W–E i przykościelnej lokalizacji cmentarzy w Polsce

Obserwowany w ostatnim czasie renesans zainteresowania problemem genezy i metryki inhumacji we wczesnośredniowiecznej Polsce spowodowany został przebadaniem kilku dużych cmentarzysk z tego okresu oraz pozyskaniem z nich serii datowań radiowęglowych.

¹⁶ *Guillelmi Duranti Rationale...*, t. 7-8, wyd. A. Davril OSB, T.M. Thibodeau, B.-G. Guyot OP, Turnhout 1995, „Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis”, t. 140B, VII, XXXV, 39.

¹⁷ *Constitutiones Apostolorum*, wyd. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, Kraków 2007, „Synodi et collectiones legum”, t. 2, II, 57: 4 i 14. Zob. łącznie J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, tłum. A.Q. Laviqne, Kraków 1998, s. 45-48; M. Rębkowski, *Kilka uwag w sprawie genezy orientacji pochówków szkieletowych we wczesnym średniowieczu*, w: *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski, Szczecin–Wrocław 2006, s. 515-520.

¹⁸ M. Miziołek, *Sol verus. Studia nad ikonografią Chrystusa w sztuce pierwszego tysiąclecia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 25-29; J. Hani, *Symbolika...*, s. 159-161.

Wyniki tych ostatnich, konfrontowane z odkrywaniem na cmentarzyskach monetami, dają podstawę do znacznie bardziej precyzyjnego niż uprzednio opisanego chronologii pojawiania się i upowszechniania pierwszych nekropolii szkieletowych w Polsce. Na ich podstawie można wskazać kilka cmentarzysk, w obrębie których chowanie zmarłych niespalonych zainicjowano najpóźniej w ciągu 4. ćwierci X stulecia. Zaliczyć do nich można obiekty w Gieczu¹⁹, Dziekanowicach²⁰, Sowinkach²¹, Poznaniu-Śródcie²², Bodzi²³, Kałdusie²⁴ i Pniu²⁵. Do tej grupy należałoby zapewne włączyć także nekropole w Poznaniu-Sołaczu²⁶. W niektórych przypadkach daty radiowęglowe nie wykluczają nawet wcześniejszej chronologii pierwszych pochówków szkieletowych, sięgającej 3. ćwierci X w., jak to można wnioskować dla cmentarzyska z Dziekanowic, a może też Kałdusa²⁷. Wszystkie z wymienionych położone są w obrębie pierwotnego patrymonium Piastów lub terytoriów im podległych około 980-990 roku²⁸. Z obszarów nieco odleglejszych, będących celem ich ekspansji jeszcze przed końcem X stulecia, znane są pojedyncze tylko cmentarzyska, na których najstarsze pochówki szkieletowe datować można na ten czas. Są to nekropole odkryte w Sandomierzu²⁹ oraz datowane monetami cmentarzyska na rynku w Krakowie³⁰, w śląskiej Niemczy³¹, a może też w Ciepłym nad dolną Wisłą³².

¹⁹ *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu (Stanowisko 4)*, red. E. Indycka, Dziekanowice 2021, „Biblioteka Studiów Lednickich”, t. 41.

²⁰ *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach*, red. J. Wrzeński, „Biblioteka Studiów Lednickich. Fontes”, t. 11, Lednica 2022.

²¹ A. Krzyszowski, *Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań*, „Slavia Antiqua”, 36/1995, s. 49-71.

²² P. Pawlak, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „szkieletowe” w Poznaniu-Śródcie w świetle badań w 1994 roku*, „Slavia Antiqua”, 39/1998, s. 15-282; tenże, *Cmentarzyska przedkolacyjnego Poznania*, w: *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, s. 62nn.

²³ *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, red. A. Buko, Warszawa 2016.

²⁴ *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie (stanowisko 4)*, red. W. Chudziak, Toruń 2010, „Mons sancti Laurentii”, t. 5.

²⁵ *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Pniu*, red. D. Poliński, Toruń 2020.

²⁶ M. Kara, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Poznaniu-Sołaczu przy ul. Góralskiej nr 7. Przyczynek do studiów nad kulturą funeralną ludności państwa pierwszych Piastów (aspekt chronologiczny)*, w: *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 131-161.

²⁷ T. Goslar, *Datowanie grobów cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Dziekanowicach (stanowisko 22) na podstawie bayesowskiej analizy wyników badań*, w: *Mortui viventes...*, s. 233-246; J. Bojarski, W. Chudziak, *Najstarsza faza rozwoju wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Kałdusie*, w: *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, A. Buko, Warszawa 2023, s. 85-105. Zob. też D. Błaszczuk, *Początki inhumacji w państwie pierwszych Piastów w świetle wyników badań radiowęglowych*, w: tamże, s. 129-141, a także J. Sikora, *Początki inhumacji...*, s. 151-164.

²⁸ Na temat rozwoju przestrzennego władztwa piastowskiego w X w. zob. M. Kara, *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Falkowski, Warszawa 2004, ryc. 19; tenże, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009, s. 282nn.

²⁹ M. Florek, *Faza inicjalna najstarszego cmentarza wczesnośredniowiecznego Sandomierza*, w: *Początki obrządku szkieletowego...*, s. 40-57.

³⁰ W. Głowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 28/2010, nr 1, s. 142-143 oraz S. Suchodolski, *Datowanie początków cmentarzy wczesnośredniowiecznych na ziemiach polskich w świetle źródeł numizmatycznych*, w: *Początki obrządku szkieletowego...*, s. 161.

³¹ S. Suchodolski, *Datowanie początków...*, s. 160.

³² *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, red. S. Wadył, Gdańsk 2019; S. Suchodolski, *Datowanie początków...*, s. 160.

Oprócz metryki, niemal wszystkie wymienione nekropole łączy jeszcze kilka innych charakterystycznych cech. Pierwszą z nich jest usytuowanie poza ówczesnymi osadami, ale w pobliżu lub wręcz tuż obok najważniejszych grodów państwowych o kluczowym znaczeniu polityczno-militarnym: Poznania, Ostrowa Lednickiego, Giecz, Włocławka, Sandomierza, Krakowa, Niemczy, Kałdusa (stare Chełmno); trzy pierwsze z wymienionych znajdują się w wielkopolskiej kolebce państwa Piastów. Drugą wspólną dla nich cechą jest rzędowy układ pochówków, wynikający z jednolitej orientacji względem stron świata zdecydowanej większości odkrywanych grobów. Najczęściej była to orientacja wzdłuż osi W–E, niekiedy z odchyleniami, np. NW–SE³³. Jako przykład niech posłuży położone koło Ostrowa Lednickiego cmentarzysko w Dziekanowicach, na którym ponad 98% spośród ponad 1700 odkrytych grobów miało orientację W–E³⁴. Przeważająca większość zmarłych składana była w grobie czaszką od zachodu, a więc twarzą ku wschodowi, choć zdarzały się także układy odwrotne. Pomimo rzędowej organizacji przestrzeni funeralnej cmentarzyska te funkcjonowały bez jakiegokolwiek nawiązania do kościołów, pozostałości których w ich obrębie nigdzie nie stwierdzano. Warto wreszcie zwrócić uwagę na fakt bogatego wyposażenia grobowego znaczącej części chowanych na tych nekropolach osób. Rejestrowano tam również wyjątkowe pod względem okazałości tzw. groby komorowe, których okres występowania ograniczony jest do końca X i początków XI w., liczne pochówki wyposażane w elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, ozdoby, monety, etc. Kilka z wymienionych cmentarzysk przestało być użytkowanych w ciągu 1. połowy XI stulecia (Bodzia, Lutomiersk, Ciepłe, Pień), jednak pozostałe funkcjonowały jeszcze w XII w., a na niektórych chowano zmarłych aż do 1. ćwierci XIII w. (np. Kałdus, może Dziekanowice).

W XI i XII w. rzędowe cmentarze z grobami szkieletowymi, sytuowane poza osadami i bez relacji przestrzennej z budynkiem kościoła, stały się powszechną formą miejsca grzebalnego w różnych częściach Polski. Niektórzy z chowanych na nich zmarłych ciągle składani byli do grobów z wyposażeniem, chociaż pochówki elitarne pojawiały się w tym okresie coraz rzadziej³⁵. Tak jak w przypadku najstarszych tego typu nekropoli, również te przestały być użytkowane w ciągu XII w. lub najpóźniej w początkach XIII stulecia. Ich zanik był czasowo zbieżny z pojawieniem się i upowszechnieniem cmentarzy przykościelnych, a więc takich, które mają wszystkie trzy z przywołanych na wstępie cech chrześcijańskiego miejsca pochówku. Jako przykłady można przywołać kilka takich nekropoli badanych archeologicznie, na których potwierdzono ich dwunastowieczną metrykę³⁶. Od XIII w. cmen-

³³ Wyjątkiem pod tym względem jest tylko cmentarzysko w Bodzi, gdzie rzędy grobów orientowane były wzdłuż osi N–S.

³⁴ J. Wrzesiński, *Zmarli i ich groby na cmentarzysku w Dziekanowicach*, w: *Mortui viventes...*, s. 69.

³⁵ A. Buko, *Chrześcijanie i poganie...*, s. 36n. Zob. kilka przeglądowych prac dla różnych części Polski, np. K. Wachowski, *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław 1992, s. 33nn.; T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź 2006, s. 92nn.; J. Bojarski, *Obrzędowość pogrzebowa...*, s. 199nn.

³⁶ Np. cmentarze przy kościołach św. Mikołaja w Poznaniu (P. Pawlak, *Cmentarzyska przedlokacyjnego Poznania...*, s. 68-73) i w Gdańsku (R. Krzywdziński, *Cmentarzysko na stanowisku 5 – Hala Targowa w Gdańsku od połowy XII wieku do 1813 roku*, w: *Archeologia Gdańska*, t. 2, Gdańsk 2006, s. 7-66), czy św. Wojciecha we Wrocławiu (M. Wojcieszak, K. Wachowski, *Średniowieczne cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu*, w: *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia. Część 1*, red. K. Wachowski, Wrocław 2010, „Wratislavia Antiqua”, t. 12, s. 53-134). Pomijam tutaj problem najstarszych pochówków odkrywanych wewnątrz kościołów, ograniczonych dla elit państwowych (katedra w Poznaniu) i kościelnych (np. Tyniec pod Krakowem). Zob. łącznie np. E. Dąbrowska, *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa 2008, „Col-

tarz przykościelny, a więc zazwyczaj sytuowany w obrębie osady, stanie się powszechnym i miejscem pochówku na ziemiach polskich³⁷.

4. Wnioski

Interpretując przedstawione dane, zacząć wypada od powtórzenia, że metryka chowania zmarłych niespalonych wśród Słowian zamieszkujących ziemie polskie we wczesnym średniowieczu sięga najpóźniej czwartego, a może nawet trzeciego ćwierćwiecza X stulecia, a więc przypada na okres wkrótce po chrzcie Mieszka I. Trudno nie zauważyć czasowej zbieżności obydwu faktów, która pozwala przyjąć, że pojawienie się inhumacji było bezpośrednią konsekwencją zmiany religijnej, jaka została zainicjowana decyzją władcy³⁸. Wniosek ten potwierdza obserwacja, że najstarsze znane cmentarzyska szkieletowe usytuowane są w obrębie pierwotnego patrymonium Piastów w rejonie Poznania i Ostrowa Lednickiego oraz na ziemiach włączonych do ich władztwa najwcześniej, jeszcze przed 980-990 r. Biorąc pod uwagę występowanie na tych najstarszych cmentarzyskach wyjątkowych grobów komorowych oraz bogate wyposażenie grobowe znacznej części pochowanych na nich zmarłych, można stwierdzić, że inhumacji w tym czasie, aż do I. połowy XI w., poddawani byli przede wszystkim zmarli przedstawiciele elit państwowych, w tym najbliższe otoczenie księcia, członkowie drużyny i ich rodziny.

Tę najstarszą formę cmentarzysk szkieletowych, która stała się powszechna w ciągu XI i XII w., wypierając stopniowo nekropole ciałopalne, cechuje rzędowa organizacja przestrzeni wynikająca z dążenia do jednakowej orientacji grobów wzdłuż osi W–E, niekiedy z odchyleniami. Również to specyficzne zjawisko wiązać należy z tradycją chrześcijańską; nie ma podstaw do negowania takiej zależności³⁹.

Czy jednak brak przestrzennego związku tych cmentarzysk z budynkami kościołów, a więc trzeciej z wymienionych uprzednio cech, rzeczywiście pozwala uznać je za chrześcijańskie miejsca grzebania zmarłych? Odpowiadając na sformułowaną w ten sposób wątpliwość, można odwołać się najpierw do Pomorza, gdzie analogiczne cmentarzyska rządowe pojawiają się wkrótce przed połową XII w. jako bezpośrednia konsekwencja misji bp. Ottona z Bambergu i przyjęcia chrztu przez otoczenie tamtejszego władcy i ludność zamieszkującą główne grodowe zespoły osadnicze księstwa pomorskiego⁴⁰. Również tam dostrzegalna jest

lectio archaeologica, historica et ethnologica”, t. 3, s. 13nn., 39nn., 145nn.; H. Zoll-Adamikowa, *Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträin Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh.*, „Przegląd Archeologiczny”, 38/1991, s. 109-136.

³⁷ Zob. rzadkie przykłady odmiennych zachowań pochodzące z Podlasia, wynikające przede wszystkim z dużej odległości do kościoła, S. Bylina, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002, s. 151-152.

³⁸ W związku z tym należałoby również odrzucić sformułowane niekiedy domysły o możliwej innej genezie inhumacji na ziemiach polskich, wywodzące ją np. z kultury koczowniców. Warto przypomnieć, że jedyne znane ich cmentarzysko, związane z Madziarami, odkryto w Przemyślu, a więc daleko od piastowskiego patrymonium, gdzie datowane jest na początek X w., A. Koperski, *Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemyślu*, w: *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, „Origines Polonorum”, t. 3, s. 365-387, choć nie brak głosów, że pochodzi ono dopiero z XI w.

³⁹ Sugestie o rzekomej sprzeczności rzędowości grobów z chrześcijańskimi zwyczajami formułowali ostatnio np. P. Urbańczyk, *Jak (s)chowano...*, s. 134-135 i M. Florek, *Kilka uwag...*, s. 145, nie wskazując jednak na inną możliwą jej genezę.

⁴⁰ M. Rębkowski, *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, wyd. 2, Warszawa 2023, s. 152nn.

bezpośrednia zbieżność czasowa między konwersją części społeczeństwa, przynajmniej elit, a pojawieniem się cmentarzy rządowych, na których stosowano inhumację. Nie była taka zależność charakterystyczna tylko dla naszej części Europy. Obserwuje się ją również na przykład w przypadku różnych ludów germańskich tworzących w początkach średniowiecza własne struktury władzy o charakterze wczesnopaństwowym, czemu towarzyszyło przyjmowanie chrześcijaństwa. Cmentarzyska o identycznych cechach charakterystycznych (inhumacja, orientacja grobów W–E, dary grobowe, w tym uzbrojenie, rządowe rozplanowanie) pojawiły się w państwie Merowingów w ciągu 2. połowy V w. i upowszechniły się na całym obszarze poddanym władzy Franków w następnych stuleciach. Ich zanik nastąpił w czasach karolińskich, w ciągu VIII w., i związany był z instytucjonalizacją Kościoła, pojawieniem się większej liczby świątyń, a tym samym upowszechnieniem się cmentarzy zakładanych przy kościołach⁴¹. Podobny obraz widać również w północnej Italii, w państwie Longobardów, gdzie przez pierwsze stulecie po ich przybyciu występowały analogiczne cmentarze rządowe, a ich zanik po połowie VII w. związany był ze wzrostem liczby kościołów w miastach i wsiach, dokąd zostały przeniesione miejsca grzebalne. Do ostatecznego ujednoczenia zwyczajów pogrzebowych i chowania zmarłych wyłącznie na cmentarzach przykościelnych doszło dopiero w IX wieku⁴².

Powyższe przykłady utwierdzają nas w przekonaniu, że najwcześniejsze wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce, mimo że lokowane poza osiedlami, bez przetrzennego związku z kościołem, były akceptowanymi przez Kościół miejscami grzebania chrześcijan. Inne rozwiązanie nie było wówczas możliwe wobec skromnej liczby istniejących kościołów oraz bardzo ograniczonej przestrzeni w obrębie zespołów grodowych, w których te pierwsze świątynie sytuowano. Była to sytuacja w jakiejś mierze podobna do tej znanej z innych rejonów Europy w pierwszych stuleciach po przyjęciu chrześcijaństwa przez tamtejszych władców. W Polsce dopiero w ciągu XII w., wraz z budową kościołów poza grodami i kształtowaniem się sieci parafialnej, cmentarze rządowe zanikały, a ich miejsce zajmowały nekropole przykościelne sytuowane wewnątrz osiedli. Proces ten został zakończony dopiero na początku XIII stulecia. Od tego czasu aż do XVIII w. powszechną formą cmentarza była przykościelna nekropola lokalizowana przy kościele (parafialnym) wewnątrz miasta lub wsi, o rządowym układzie grobów orientowanych W–E, zgodnie z osią świątyni⁴³.

Na zakończenie wypada się jeszcze odnieść do wątku pojawiającego się na marginesie niniejszych wywodów. Dotyczy on hipotezy o rzekomym braku zaangażowania Mieszka I w propagowanie nowej religii wśród swoich poddanych, czego świadectwem miałby być brak chrześcijańskich cmentarzy w obrębie władztwa Piastów przed schyłkiem X stulecia. W świetle przedstawionych ocen domysł taki nie znajduje potwierdzenia. Byłoby to zresztą dziwne wobec tego, że na etapie budowy struktur wczesnopaństwowych

⁴¹ Dobre podsumowanie daje S. Brather, *Anfang und Ende der Reihengräberfelder. Der Wandel von Bestattungsformen zwischen Antike und Mittelalter*, w: *Antike im Mittelalter – Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung. 25 Jahre Forschungsverbund „Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends in Südwestdeutschland“*, red. S. Brather, H.U. Nuber, H. Steuer, T. Zotz, Ostfildern 2014, „Archäologie und Geschichte“, t. 21, s. 217-234, tam literatura.

⁴² Ch. Arnau, *The topography of early medieval burials: some reflections on the archaeological evidence from northern Italy (ffth-eight centuries)*, w: *Polity and Neighbourhood in early medieval Europe*, red. J. Escalona, O. Vésteinnsson, S. Brooks, Turnhout 2019, s. 100-109.

⁴³ Zapoczątkowany w XVIII w. proces zaprzestawiania grzebania zmarłych przy kościołach parafialnych miał charakter ogólnoeuropejski. W zamian wytyczano nowe cmentarze, sytuowane tuż za osiedlami.

we wczesnym średniowieczu w interesie władcy przyjmującego chrzest leżało umacnianie nowej religii, co wzmocniało i legitymizowało jego władzę.

Bibliografia

Źródła

- Capitulatio de partibus Saxoniae*, w: *Leges Saxonum und Lex Thuringorum*, wyd. C. von Schwerin. *Fontes Iuris Germanici Antiqui in usum scholarum ex MGH separatim editi*, Hannover–Leipzig 1918.
- Constitutiones Apostolorum*, wyd. ks. A. Baron, ks. H. Pietras, Kraków 2007, „Synodi et collectiones legume”, t. 2.
- Ebonis Vita S. Ottonis episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, K. Liman, Warszawa 1969, „Monumenta Poloniae Historica”, series nova, t. 7/2.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, tłum. i wyd. ks. A. Lisiecki, Poznań 1924, „Pisma Ojców Kościoła”, t. 3.
- Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum*, t. 1-4, wyd. A. Davril OSB, T.M. Thibodeau, Turnhout 1995, „Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis”, t. 140; t. 7-8, wyd. A. Davril OSB, T.M. Thibodeau, B.-G. Guyot OP, Turnhout 1995, „Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis”, t. 140B.

Literatura

- Ariès P., *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, wyd. 2, Warszawa 1992.
- Arnau Ch., *The topography of early medieval burials: some reflections on the archaeological evidence from northern Italy (fifth-eight centuries)*, w: *Polity and Neighbourhood in early medieval Europe*, red. J. Escalona, O. Vésteinsson, S. Brooks, Turnhout 2019, s. 100-109.
- Błaszczuk D., *Początki inhumacji w państwie pierwszych Piastów w świetle wyników badań radiowęglowych*, w: *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, A. Buko, Warszawa 2023, s. 129-143.
- Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, red. A. Buko, Warszawa 2016.
- Bojarski J., *Obrzędowość pogrzebowa w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu*, Toruń 2020, „Mons Sancti Laurentii”, t. 9.
- Bojarski J., Chudziak W., *Najstarsza faza rozwoju wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Kaldusie*, w: *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, A. Buko, Warszawa 2023, s. 85-105.
- Brather S., *Anfang und Ende der Reihengräberfelder. Der Wandel von Bestattungsformen zwischen Antike und Mittelalter*, w: *Antike im Mittelalter – Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung. 25 Jahre Forschungsverbund „Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends in Südwestdeutschland“*, red. S. Brather, H.U. Nuber, H. Steuer, T. Zotz, Ostfildern 2014, „Archäologie und Geschichte“, t. 21, s. 217-234.
- Buko A., *Chrześcijaństwo i poganie. O problemach interpretacji odkryć archeologicznych związanych z początkami chrześcijaństwa na ziemiach polskich*, „Slavia Antiqua”, 57/2016, s. 13-52.
- Bylina S., *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002.
- Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, red. S. Wadył, Gdańsk 2019.
- Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu (Stanowisko 4)*, red. E. Indycka, Dziekanowice 2021, „Biblioteka Studiów Lednickich”, t. 41.
- Dąbrowska E., *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa 2008, „Collectio archaeologica, historica et ethnologica”, t. 3.
- Deichmann D.W., *Archeologia chrześcijańska*, tłum. E. Jastrzębowska, Warszawa 1994.

- Florek M., *Faza inicjalna najstarszego cmentarza wczesnośredniowiecznego Sandomierza*, w: *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczyk, A. Buko, Warszawa 2023, s. 40-57.
- Florek M., *Kilka uwag o zmianie słowiańskiej obrzędowości pogrzebowej na ziemiach polskich (przejściu od ciałopalenia do inhumacji) i jej związkach z recepcją chrześcijaństwa*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2015, „Funeralia Lednickie”, Spotkanie 17, s. 143-150.
- Gąsowski J., *O pewnych sprzecznościach w badaniach archeologicznych wczesnego średniowiecza*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, 1/1985, s. 191-199.
- Głowa W., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie*, „Krzysztoforzy. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 28/2010, nr 1, s. 129-144.
- Goslar T., *Datowanie grobów cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Dziekanowicach (stanowisko 22) na podstawie bayesowskiej analizy wyników badań*, w: *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach*, red. J. Wrzesiński, Lednica 2022, „Biblioteka Studiów Lednickich. Fontes”, t. 11, s. 233-246.
- Groń R., *Kościół wobec kremacji zwłok ludzkich*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 8/2000, nr 2, s. 99-114.
- Hani J., *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, tłum. A.Q. Lavique, Kraków 1998.
- Hayes D.M., *Body and Sacred Place in Medieval Europe, 1100-1389*, New York-London 2003, „Studies in Medieval History and Culture”, t. 18.
- Iwaszkiewicz-Wroniszewska B., *Loca sancta i loca sanctorum. Najstarsze sanktuaria chrześcijańskie*, w: *Miejsca święte w epoce późnego antyku*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak, Lublin 2005, „Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa”, t. 5, s. 199-208.
- Iwaszkiewicz-Wroniszewska B., *Cancelli, czyli najstarsze przykłady wyznaczania granic świętości w chrześcijańskich miejscach kultu*, w: *Granice świętości w świecie późnego antyku*, red. A. Głowa, B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, Lublin 2013, „Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa”, t. 8, s. 123-138.
- Kara M., *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 253-317.
- Kara M., *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009.
- Kara M., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Poznaniu-Sołaczu przy ul. Góralskiej nr 7. Przyczynek do studiów nad kulturą funeralną ludności państwa pierwszych Piastów (aspekt chronologiczny)*, w: *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 131-161.
- Koperski A., *Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemyślu*, w: *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, „Origines Polonorum”, t. 3, s. 365-387.
- Kordala T., *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź 2006.
- Kötting B., *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Köln-Opladen 1965.
- Krzyszowski A., *Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań*, „Slavia Antiqua”, 36/1995, s. 49-71.
- Krzywdziński R., *Cmentarzysko na stanowisku 5 – Hala Targowa w Gdańsku od połowy XII wieku do 1813 roku*, w: *Archeologia Gdańska*, t. 2, Gdańsk 2006, s. 7-66.
- Labudda A., *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1983.

- Miziołek M., *Sol verus. Studia nad ikonografią Chrystusa w sztuce pierwszego tysiąclecia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach*, red. J. Wrzesiński, Lednica 2022, „Biblioteka Studiów Lednickich. Fontes”, t. 11.
- Neuheuser H.P., *Grenze und Grenzüberschreibung im Umfeld von sakralen und profanen Zeichnungen*, w: *Grenze und Grenzüberschreibung im Mittelalter*, red. U. Knefelkamp, K. Bosselmann-Cyran, Berlin 2007, s. 345-358.
- Paxton F.S., *Christianizing Death. The creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*, wyd. 2, Ithaca–London 1996.
- Pawlak P., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „szkieletowe” w Poznaniu-Śródcie w świetle badań w 1994 roku*, „Slavia Antiqua”, 39/1998, s. 15-282.
- Pawlak P., *Cmentarzyska przedkolacyjnego Poznania*, w: *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 59-109.
- Pietras H., *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, Kraków 2007.
- Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, A. Buko, Warszawa 2023.
- Rębkowski M., *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, wyd. 2, Warszawa 2023.
- Rębkowski M., *Cmentarz w chrześcijańskiej przestrzeni średniowiecza*, w: *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania dawnej obrzędowości pogrzebowej*, red. T. Kurasiński, K. Skóra, Łódź 2014, „Acta Archaeologica Lodziensia”, t. 60, s. 191-196.
- Rębkowski M., *Kilka uwag w sprawie genezy orientacji pochówków szkieletowych we wczesnym średniowieczu*, w: *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Możdzioch, M. Rębkowski, Szczecin–Wrocław 2006, s. 515-520.
- Sikora J., *Początki inhumacji w Polsce pierwszych Piastów. Jak wczesne*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2015, „Funeralia Lednickie”, Spotkanie 17, s. 151-164.
- Suchodolski S., *Datowanie początków cmentarzy wczesnośredniowiecznych na ziemiach polskich w świetle źródeł numizmatycznych*, w: *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, A. Buko, Warszawa 2023, s. 156-163.
- Urbańczyk P., *Jak (s)chowano pierwszych polskich chrześcijan*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2015, „Funeralia Lednickie”, Spotkanie 17, s. 129-142.
- Urbańczyk P., *Tempo początków chryścianizacji ziem piastowskich*, w: *Chrzest Mieszka I i chryścianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017, s. 185-199.
- Wachowski W., *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław 1992.
- Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie (stanowisko 4)*, red. W. Chudziak, Toruń 2010, „Mons sancti Laurentii”, t. 5.
- Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Pniu*, red. D. Poliński, Toruń 2020.
- Wojcieszak M., Wachowski K., *Średniowieczne cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu*, w: *Średniowieczne i nowożytnie nekropole Wrocławia. Część 1*, red. K. Wachowski, Wrocław 2010, „Wratislavia Antiqua”, t. 12, s. 53-134.
- Woźniak J.B., *Kremacja w rozwoju historycznym i nauce Kościoła*, „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK”, 40/2017, nr 4, s. 190-191.
- Wrzesiński J., *Zmarli i ich groby na cmentarzysku w Dziekanowicach*, w: *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach*, red. J. Wrzesiński, Lednica 2022, „Biblioteka Studiów Lednickich”, t. 11, s. 45-232.
- Zoll-Adamikowa H., *Małopolskie cmentarzyska z X-XII w. a kwestia recepcji chrześcijaństwa w Małopolsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15/1967, nr 1, s. 41-54.

- Zoll-Adamikowa H., *Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh.)*, „Przegląd Archeologiczny”, 38/1991, s. 109-136.
- Zoll-Adamikowa H., *Usytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (dość pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa)*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultur we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000, „Spotkania Bytomskie”, t. 4, s. 207-218.
- Zoll-Adamikowa H., *Zum Beginn der Körperbestattung bei den Westslawen, w: Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenwechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts 2*, red. M. Müller-Wille, Mainz–Stuttgart 1997, s. 227-238.